

**Relieken in de
Nederlanden –
Relics in the Low
Countries**

Redactie: Hans Geybels

122E JAARGANG - 2021 | 2 (MEI - SEPT.)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: lic. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
lic. Sofie De Ruysser (Antwerpen), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
dra. Roselyne Francken (Antwerpen), prof. dr. Hans Geybels (Leuven),
prof. dr. Marc Jacobs (Brugge), dra. Jorijn Neyrinck (Brugge),
dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
† dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)
Beeld- en eindredactie: Paul Catteeuw & Johan Verberckmoes

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol de Mont. In 1894 werd Alfons De Cock redacteur.

Van 1914 tot 1920 hield "Volkskunde" op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Vanaf 1938 hebben Jan de Vries, Maurits De Meyer, Pieter Jacobus Meertens en Karel Constant Peeters het tijdschrift voortgezet samen met Jan Gessler en Paul De Keyser.

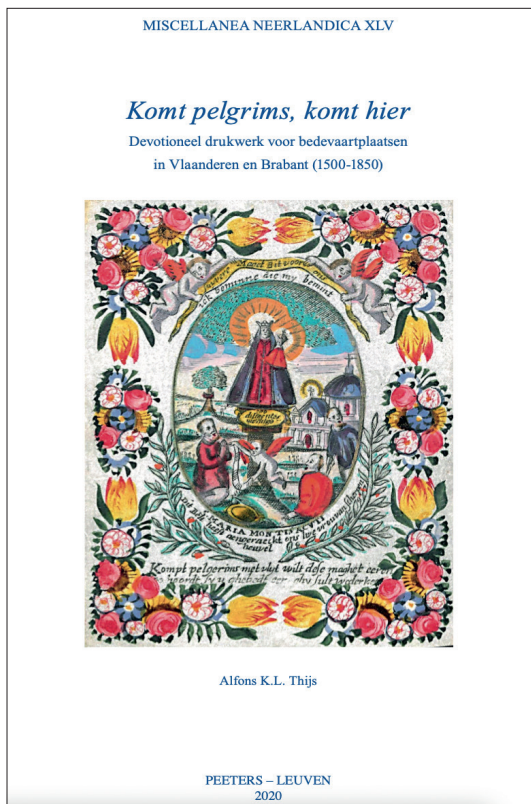
De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). Vanaf 1967 werd de redactie geleid door P.J. Meertens en K.C. Peeters, vanaf 1972 aangevuld door Jan Theuwissen en Johannes Jacobus Voskuil.

Na het overlijden van K.C. Peeters werd vanaf 1976 de redactie geleid door Jan Theuwissen en Stefaan Top. Van 2008 tot 2020 was Stefaan Top eindredacteur.

In 2012 werd de reeks vanaf de 113e jaargang in zijn huidige vorm vernieuwd.

Vanaf 2021 leiden Paul Catteeuw en Johan Verberckmoes de beeld- en eindredactie. De redactie is interdisciplinair en Vlaams-Nederlands samengesteld.

BESPREKINGEN

Alfons K.L. Thijs, *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)*, Miscellanea Neerlandica XLV, Leuven, Peeters, 2020, XLVI-794 blz., ill.; ISBN 978904294355, E-ISBN 9789042943568; € 88,00.

Het hier te bespreken boek over bedevaartgrafiek in Vlaanderen en Brabant was onvoltooid toen de auteur (en mederedactielid van dit tijdschrift) Alfons Thijs begin 2014 overleed. Thijs, hoogleraar sociale en economische geschiedenis van 1971 tot 2004 aan de Universiteit van Antwerpen, was zijn hele leven een verwoed verzamelaar van bedevaartvaantjes, devotieprenten en overig devotioneel drukwerk. Zijn

hart lag dan ook bij de volkskunde; bij het dagelijkse leven van gewone mensen vroeger. Het schrijven van het hier voorliggende magnum opus over bedevaartdrukwerk kreeg vorm na zijn emeritaat in 2004. Hij kon hiervoor putten uit zijn eigen rijk opgebouwde en gedurende tientallen jaren verzamelde collectie devotiegrafiek én de enorme en belangrijke verzameling devotieprenten van het Ruusbroecgenootschap. Daar had hij samen met zijn goede vriend en broeder in de geest Filip Lemmens de devotieprentencultuur in de loop der jaren in kaart gebracht en, middels vele doorwrochte artikelen, over gepubliceerd.¹ Thijs was, samen met Adolf Spamer, dé (internationale) autoriteit op het gebied van devotionele grafiek.² Dit boek is een soort 'catalogus' over bedevaartsoorden en plaatselijke devoties in de Lage Landen op basis van de door Thijs verzamelde bronnen: oude gedrukte boekjes en prenten en de door de eeuwen heen daarover verschenen samenhangende literatuur. Zijn ambitie was dat het samenbrengen van dit rijke materiaal een aanzet zal geven tot vervolgonderzoek, bijvoorbeeld om het te contextualiseren op het

1 Zie hiervoor: Bruno Blondé, Bert de Munck en Filip Vermeylen (red.), *Doodgewoon. Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber Amicorum Alfons K.L. Thijs*, Bijdragen tot de geschiedenis, 87e jaargang, 2004, p. 13-42.

2 Adolf Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München, 1930. Dit is nog steeds een standaardwerk op dit gebied.

gebied van de geschiedenis van massacommunicatie. Het is te prijzen dat zijn familie en het Ruusbroecgenootschap zich hebben ingezet om dit werk alsnog te voltooien en daarmee hun waardering voor het onvolprezen monnikenwerk van deze hooggeleerde en vriendelijke man postuum in boekvorm uit te brengen. De taak om het geheel drukklaar te maken en lacunes aan te vullen werd toebedeeld aan Jonas Van Mulder, die daartoe nauw samenwerkte met weduwe Ilse Thijs-Eggers en met Daniël Ermens en Erna Van Looveren van het Ruusbroecgenootschap.

Thijs heeft in de loop der jaren een fascinerende hoeveelheid schriftelijke bronnen verzameld over vaantjes (zowel van blik als van papier), insignes, bedevaart- en devotiegrafiek. Deze devotieobjecten werden in de middeleeuwen en later gezegend of langs heiligenbeelden en relieken gestreken om zo 'wonderbaarlijke' krachten te verkrijgen en een boodschap van geloof, hoop, troost en liefde te verspreiden. Vele Maria's, (bescherm) heiligen en troostrijke piëta's werden erop afgebeeld. De papieren efemera werden later onderdeel van propaganda en ingezet in een breed contrareformatorisch offensief in de vroegmoderne tijd. Uit deze devotiepraktijk voortkomende en toegedachte mirakelen kregen omgekeerd ook weer aandacht in de vorm van mirakelboekjes of nieuwe prenten. Het beroemdste voorbeeld is ongetwijfeld het als kracht gevend beschouwde devotieprentje van Kevelaer (in opper-Gelre), met daarop Maria als 'troosteres der bedrukten'. Rondom dit legendarisch en miraculeus devotieprentje werd behalve het kapelletje waar de

pelgrim langs het 'beeldeken' kon lopen, een heel bedevaartsoord gebouwd met een grote basiliek, devotionalia-nering, herbergen en gastenverblijven. Tientallen gekopieerde afbeeldingen van deze Mariaprent, met een verwijzing naar naam en plek van deze devotie, werden in grote aantallen gedrukt en over heel Europa verspreid, met in hun kielzog mirakelboekjes en andere devotionalia. In menig stad (ook in de Republiek) ontstond een Kevelaerbroederschap – sommige bestaan nog steeds – die ook weer prentjes ten bewijze van een voltooide pelgrimage drukten en verspreidden. Niet alleen pelgrimsoorden maar ook kloosters en kerken kregen door deze mengeling van devotie en reclame een 'gezicht'; daarmee kon na de beeldenstormen in de zestiende eeuw dan tevens de kas worden gespekt voor onderhoud of wederopbouw. Prijzen en oplage van de prenten en vaantjes van tin en papier brengt Thijs boven tafel, met talrijke unieke details. Na het lezen van dit boek ga je pas goed beseffen hoezeer de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne katholieke wereld van (bij)geloof en volksdevotie aan elkaar hing. In de index een waaier van meer dan 500 bedevaartsoorden, vaak met meer dan één devotie!

Jonas Van Mulder voorzag dit omvangrijke boek van een heldere analytische introductie en een samenvatting (epiloog). In de inleiding licht hij de keuzes van de redactie toe bij het bewerken van de oertekst. Het deel over de zestiende en zeventiende eeuw was in het script veel verder uitgewerkt dan de tijd erna, de nadruk in het boek ligt daarom op de periode 1500-1850. De teksten over later materiaal boden weinig

mogelijkheid deze aan te vullen en toe te voegen en zijn grotendeels komen te vervallen. Deze toelichting ten spijt: het is soms in de eindtekst niet geheel duidelijk wat werd aangevuld en/of weggelaten. Soms roept dat vragen op zoals bij de uitleg van het begrip *devotieprenten*. In zijn eerdere topboek over devotiegrafiek, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten*, is Thijs héél consequent in het benoemen van de devotionele grafiek: hij gebruikt vrijwel alleen de term ‘devotieprenten’. In dit nieuwe werk (p. 71) verschijnt een uitleg van het begrip ‘bidprentjes’ als dragers van overlijdensgedachtenissen. Het zou logisch zijn deze te duiden als ‘doodsprentjes’; in de vroegmoderne tijd werden immers alle religieuze prenten, dienende als gebedsstimulans, geduid als ‘bidprentjes’.³ Pas later werd bij de verzamelaars daarvan de specifieke term ‘bidprentje’ generiek voor prenten met een memento-moritekst.⁴ Ik vraag me dan ook af of Thijs (dan wel Van Mulder) koos voor deze (herziene) definitie, die toch wederom verwarring schept. De term *Andachtsbild* is inmiddels internationaal geaccepteerd als verzamelnaam voor de uiteenlopende soorten religieuze beelden.

Thijs bracht een schat aan gegevens naar boven, en deed dit vermeldenswaard samen met zijn collega-expert Filip Lemmens (†2021), die nog net de uitgave van dit boek kon meemaken. Hij laat de

late middeleeuwen, met voornamelijk metalen insignes, geleidelijk overgaan in de papieren propaganda van de contrareformatie, er bestaat geen breuklijn. In breder perspectief slaat het boek een soepele brug tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Nieuw is de uitgebreide analyse en het verzamelde bronnenmateriaal over metalen insignes. Die werden – zoals deze studie aantoont – in de vroegmoderne tijd nog steeds vervaardigd, een onontgonnen onderzoeksveld, dat bijvoorbeeld in toonaangevende studies van prof. Jos Koldewey over middeleeuwse pelgriminsignes nog geen aandacht kreeg. Bovendien zijn deze ‘blikken’ zeventiende-eeuwse insignes vrijwel niet overgeleverd en als zodanig dus veelal onbekend.

Jammer dat ook dit onderzoek geografisch de grenzen afbakt en dat Thijs er niet aan toekwam om het geheel ook nog in een groter internationaal perspectief te plaatsen. De Zuidelijke Nederlanden hadden grote invloed op de sturing van de benarde katholieken in de noordelijke Republiek. En ook daar werden katholieke devotieprenten gemaakt, in Haarlem en Utrecht, bijvoorbeeld over de martelaren van Gorcum. Menig Noord-Nederlandse katholieke jongen studeerde aan de universiteit van Leuven. Voor het verkrijgen van het sacrament van het vormsel reisden mannen en vrouwen ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog naar de Zuidelijke Nederlanden. Een tsunami aan stichtelijke boekjes en prenten – voornamelijk gemaakt in Antwerpen – werden in de Republiek verspreid. Juist deze interactie is interessant en komt in deze studie niet aan bod. Rubens, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw een

3 Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17e en 18e eeuw*, Zutphen 2006, p. 256

4 Waarschijnlijk mede onder invloed van Karel van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel 1975.

grote rol speelde in de ontwerpen van devotiegrafiek, liet zich met goede reden ondersteunen door Noord-Nederlandse graveurs, die hij blijkbaar hoog achtte. De wisselwerking en invloed van de religieuze kunstgrafiek op devotiegrafiek zijn onmiskenbaar, maar laat Thijs onbesproken. Zo kenden de door Schelte à Bolswert naar Rubens gekopieerde devotieprenten een grote afzetmarkt in de Republiek, hoewel ze vaak in iets groter formaat werden gedrukt dan de massaal geproduceerde, Antwerpse doorsnee prentjes. Scheltes beroemde broer graveervirtuoos Boëtius kreeg eveneens opdracht tot het graveren van bedevaartgrafiek van de kapelmeesters van Onze-Lieve-Vrouw-van-Bijstand in de St.-Jacobskapel in Brussel (p. 250). Het is wat dat betreft een erg sociaalhistorische studie, waar het kunstzinnige aspect en de schoonheid (zeker van de vroege contrareformatorische grafiek) onbelicht blijven.

Het Rijnland wordt, opmerkelijk genoeg, in de analyse door Thijs wél meegenomen. Zo komen de driekoningenprenten uit Keulen en natuurlijk Kevelaer voorbij. In de generaliteitsgebieden gelegen Brabantse en Limburgse bedevaartplaatsen maken onderdeel uit van deze studie, maar Antwerpse devotieprenten van het Noord-Nederlandse Heiloo blijven onbesproken. Toch beperkt het boek zich niet tot slechts de Antwerpse productie: ook elders in Vlaanderen, zoals in Leuven en Brussel, werd (bedevaart)grafiek geproduceerd.

In het langlopende onderzoek van Thijs lag de klemtoon op de productie van devotiegrafiek en pelgriminsignes. De laatste tijd is de aandacht evenwel aan het verschuiven naar de beoogde lezers

en consumenten van zulk vroom materiaal. Dat de prenten veelal ook bestemd waren voor de talrijke (semi-)religieuze vrouwen (nonnen, kloppen (kwezels) en begijnen) in de Zuidelijke Nederlanden én de Republiek, die hadden gekozen voor een geestelijk leven, blijft in Thijs' onderzoek buiten beschouwing. Lezen en bidden waren een belangrijk onderdeel van hun daginvulling: als hulpmiddel daartoe werden prenten en insignes gebruikt. Met behulp van bedevaartgrafiek was het maken van een 'geestelijke pelgrimage' onderdeel van de gebedspraktijk. Jammer genoeg worden dit soort studies niet ook vanuit een gendercontext onderzocht. Nu wordt enkel vermeld dat vrouwen ook actief waren als 'afzetters' (inkleurders) van prenten, terwijl ze elders in die hoedanigheid weer onbenoemd blijven. Niet exclusief mannen waren actieve producenten van devotionele grafiek, menig weduwe van devotieprentengraveurs en -uitgevers zette het werk van de echtgenoot na diens dood voort. In Antwerpen werden devotie- en bedevaartgrafiek ook door geestelijke maagden vervaardigd en uitgegeven. Het lijkt me interessant om te onderzoeken hoe zulke productieve prentenuitgeefsters als Susanna Verbruggen, Isabella Hertsens en Anna Maria Bunel zich konden ontplooien in de commerciële en internationale devotionaliamarkt.

Anders dan Thijs' eerste standaardwerk over devotieprenten, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, rijk voorzien van aansprekend beeldmateriaal, is dit vuistdikke naslagwerk marginaal geïllustreerd. Dat heeft ongetwijfeld als reden de online ontsluiting van de 'Collectie

Thijs': een deel van zijn collectie door de Universiteit van Antwerpen na zijn dood verworven en zorgvuldig en gedetailleerd beschreven door Karen Bowen.⁵ Deze dient complementair aan deze studie te worden gebruikt. Daarnaast wordt verwezen naar overige collecties zoals de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience of inmiddels breed toegankelijke overige onlinebronnen. Het maakt het boek wel een beetje saai, ook door de soms (onvermijdelijke) opsomming van feiten en bronnen. Het is de verdienste van Van Mulder dat hij met een strakke overzichtelijke structuur het boek breed toegankelijk heeft weten te maken.

In Nederland kreeg bedevaartonderzoek een krachtige impuls door het BIN-project, geïnitieerd door het Meertensinstituut in Amsterdam en leidend tot drie kloeke delen, verschenen onder redactie van Peter Jan Margry en Charles Caspers.⁶ Helaas heeft dit nog niet tot een vergelijkbare vervolginventarisatie in België geleid. Deze studie biedt aldus een waardig alternatief en overzicht van de Vlaamse bedevaartpraktijk en zal in die zin evenzeer een belangrijke bron blijven voor verder onderzoek. Het boek benadrukt bovendien het belang van beeldmateriaal voor het bestuderen van plaatselijke en regionale geschiedenis. Het uitgebreide notenapparaat met de gedetailleerde verwijzingen maakt de relevante tekst toegankelijk en goed leesbaar. Dit notenapparaat is

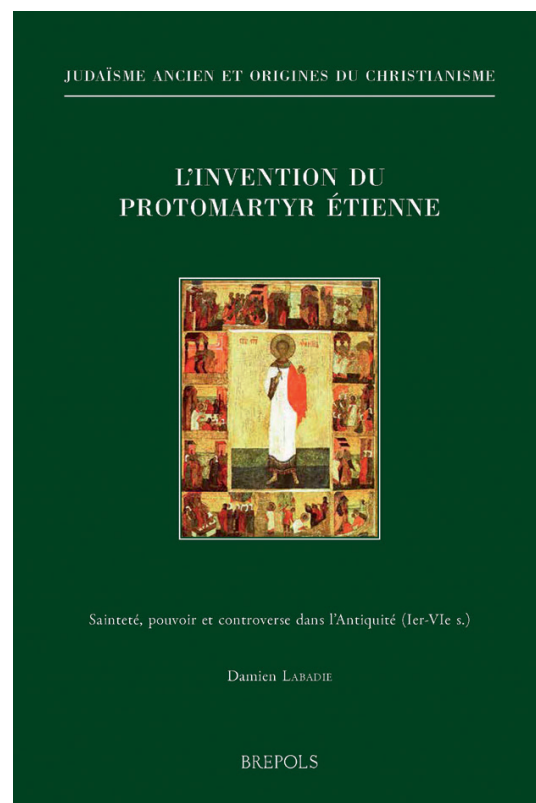
5 De Collectie Thijs | Onderzoekscentrum Ruusbroecgenootschap | Universiteit Antwerpen (uantwerpen.be)

6 Inmiddels is dit onderzoek ook op een website raadpleegbaar: Bedevaartplaatsen in Nederland (knaw.nl)

illustratief voor de fenomenale kennis van Thijs van heemkundige artikelen uit plaatselijke heemkundekringen, bronnenmateriaal dat vaak voor wetenschappelijk onderzoek moeilijk valt te traceren. Het boek sluit af met uitgebreide en handzame registers, hetgeen het naslagwerk complementeert.

Al met al ligt hier een standaardwerk, een ode en huldeblijk aan deze op 69-jarige leeftijd te jong overleden volkskundige, in mijn dierbare herinnering een vriendelijke en behulpzame ongewoon 'gewone' man die tevens een steunpilaar was van dit tijdschrift.

Evelyne M.F. Verheggen

Damien Labadie, *L'invention du protomartyr Étienne. Sainteté, pouvoir et controverse dans l'Antiquité (Ier-VIe s.)*, Judaïsme ancien et origines du christianisme, 21, Turnhout, Brepols, 2021, 635 blz., ill. ; ISBN 978-2-503-59012-7; € 105.

Inleiding

Hans Geybels, Wat rest van heiligheid. Relieken in de Nederlanden 201

Wetenschappelijke artikels

Jeroen Reyniers, Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg 207

Charles M.A. Caspers, Het gebeente van Liduina van Schiedam (1380-1433) 243

Evelyne Verheggen, Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog. Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haefen 261

Hans Geybels, De reliekfabriek. Massaverspreiding van relieken in de 19e en de 20e eeuw 315

Essay

Marc Van Strydonck, Gedateerde heiligen: 30 jaar ¹⁴C-onderzoek op relieken en aanverwante objecten, een overzicht 339

Besprekingen

* Alfons K.L. Thijs, *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)* (Evelyne M.F. Verheggen) 357

* Damien Labadie, *L'invention du protomartyr Étienne. Sainteté, pouvoir et controverse dans l'Antiquité (Ier-VIe s.)* (Hans Geybels) 361

* Tine Van Osselaer (red.), *The Devotion and Promotion of Stigmatics in Europe, c. 1800-1950. Between Saints and Celebrities* (Hans Geybels) 363

* Mark Van Strydonck, Jeroen Reyniers en Fanny Van Cleven, *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics* (Hans Geybels) 366

Personalia

368

